

RIT ȘI LITURGHIE. DE LA RITUL LITURGIC LA LITURGHIA CREȘTINĂ

Preot drd. Stelian Georgescu

RITE AND LITURGY. FROM THE LITURGICAL RITE TO THE CHRISTIAN LITURGY

Abstract: From the beginning we can say that the Byzantine Liturgy reflects a theological and ecclesiological attitude, the christian feeling in this Liturgy that belongs directly to the Body of Christ. Though the world has known changes over time in terms of ratio to the Church, the Liturgy (as the center of worship of the Church) kept the identity and continuity of the Church in the midst of a changing world. From here we can not conclude that the Liturgy has evolved, but it has seen a change in creative direction, but a change in the synthesis of Byzantine materialized.

Keywords: Liturgy, liturgical rite, Byzantium, liturgical form, unity

O scurtă istorie a ritului liturgic

Când vorbește despre istoria ritului Robert Taft¹ amintește mai multe etape, serviciul euharistic putând fi urmărit pe mai multe perioade: a) la început Cina Domnului este separată de agapă, Gregory Dix vorbind despre o „formă clasică a Liturghiei” așa cum apare în Apologia lui Iustin Martirul I, 65, 67²;

b) a doua perioadă este cea în care încep să apară formulele scrise, chiar unele texte;

c) după pacea lui Constantin din 313, când cultul creștin a fost recunoscut oficial în tot imperiul și biserica a fost eliberată de constrângeri devenind o forță socială importantă, dezvoltarea liturgică a cunoscut un avânt deosebit. În această perioadă se aude pentru prima dată de ritul bizantin. Putem spune că acest rit a caracterizat această etapă din istoria liturgică, el fiind ritul din noua capitală întemeiată de Constantin, care începând cu 315 deschide o nouă

¹ Robert Taft, *How Liturgies Grow: The Evolution of the Byzantine "Divine Liturgy"*, *Orientalia Christiana Periodica* XLIII, Roma, 1977, p. 8-30

² Iustin Martirul și Filosoful, *Apologia I*, în *Părinți și scriitori bisericești 2*, trad. de Pr. T. Bodogae, București, 1980, p. 70-71

etapă în istoria creștinismului imperial. Este o perioadă în care deși riturile se unifică și apar forme noi, multe variante de ritual dispar. Dacă la început fiecare Biserică locală avea în uz un anumit rit liturgic, mai târziu ele evoluează și sunt grupate în jurul marilor centre. Acest proces a stimulat o unificare și normalizare a practicii liturgice a Bisericii, el fiind un proces nu de diversificare a riturilor, ci de unificare. Riturile existente astăzi nu sunt o sinteză a tot ceea ce a fost înainte, ci mai degrabă rezultatul unei evoluții în care a supraviețuit cel mai puternic;

d) în stadiul următor marile familii liturgice au continuat să evolueze dar într-o formă și identitate distinctă³.

Toată evoluția constă într-o dezvoltare progresivă de la câteva forme mai vechi spre forme mai noi, totodată punându-se întrebarea: care este direcția aceste evoluții și în ce formă s-a făcut ea? Se poate vorbi de o antiteză în viața liturgică: uniformitate și varietate pe de-o parte; sobrietate și bogăție pe de altă parte.

De la început putem vorbi de o reglementare dată de Mântuitorul Apostolilor, această reglementare fiind un punct de plecare pentru o dezvoltare ulterioară.

În ceea ce privește unitatea Liturghiei putem observa o rânduială generală respectată în Biserică în primele trei veacuri, putându-se vorbi chiar de un tip uniform care caracterizează Liturghia în primele trei veacuri creștine. Chiar dacă în primele trei veacuri creștinismul a fost persecutat, nu putem concepe că în toată această perioadă Sfânta Liturghie nu a evoluat ca structură, conținut și mod de slujire. Liturghia aceasta are la bază Liturghia Bisericii din Ierusalim, Liturghie atribuită de majoritatea Sfântului Iacob, fratele Domnului. Din textul Liturghiei Sfântului Iacob așa cum apare în codicele Messanensis în secolul al X-lea și în codicele Rossanensis⁴ în secolul al XII-lea, putem spune că textul acestei Liturghii cuprinde multe elemente de proveniență mai târzie între care amintim: Simbolul credinței, cântarea Unule născut, Trisaghionul, elemente care au fost introduse abia în secolele al V-lea și al VI-lea⁵.

Între cei care confirmă autenticitatea Liturghie Sfântului Iacob amintim pe patriarhul armenilor Isaac, pe Teodor Balsamon, arhiepiscopul Marcu al Efesului, Nicolae al Metonei⁶. Liturghia Sfântului Iacob poate fi socotită ca

³ Anton Baumstark, *Comparative Liturgy*, Westminster, 1958, p. 18-19

⁴ După numele mănăstirilor în care au fost găsite, respectiv mănăstirea Messane din Sicilia și mănăstirea Rosano din Calabria

⁵ Badea Cireșanu, *Tezaurul Liturgic*, Tomul I, București, 1910, p. 31

⁶ Pr.Prof.Dr.Spiridon Cădea, *Liturghiile primare sau apostolice*, în: *Mitropolia Ardealului*, anul IV, nr.1-2, ian.-febr. 1959, p.89

model a tuturor liturghiilor, între care amintim Liturghiile bizantine, armene, ale sirienilor iacobiți și Liturghiile sirienilor orientali⁷.

Acest tip primitiv uniform a fost completat de contribuția personală a Sfinților Apostoli și a ucenicilor acestora „adaptând rânduiala Liturghiei la nevoile și credințele locale, la caracterul etnic al credincioșilor respectivi sau la diferitele practici și datini care constituiau specificul vieții lor religioase”⁸. Putem vorbi de o evoluție în istoria Liturghiei cu privire la elementele secundare ce intră în alcătuirea ei, nu însă de o evoluție în esența liturghiei creștine⁹. Din aceste contribuții ale Apostolilor, a diferiților ierarhi și liturghisitori s-a ajuns la diferite variante liturgice atât în ceea ce privește textele anaforalelor cât și a altor rugăciuni.

Partea principală a Liturghiei, și totodată a doua parte a Liturghiei credincioșilor, este formată din anaforaua¹⁰ euharistică, din ritualul de aducere a Sfintei Jertfe euharistice. Deși diversitatea textelor anaforalei a stat la baza diferitelor tipuri locale de Liturghii, putem vorbi de un fond comun al tuturor anaforalelor liturgice, ca o continuare a tradiției Vechiului Testament și în legătură cu revelația primordială și cu începuturile mântuirii noastre¹¹.

Gregory Dix vorbind despre originea și dezvoltarea cultului creștin arată că această varietate este efectul influențelor asupra unui element comun reprezentat de o structură a ritului, identică cu cea din perioada apostolică, forma Liturghiei venind din iudaism, apostolii înșiși fiind evrei, el propunând chiar o structură a Liturghiei: „prima parte a Liturghiei este o simplă continuare a cultului sinagogii din epoca lui Iisus și forma ei fixă are următoarea structură: 1. salutarea oficialului și răspunsul comunității, 2. lectură biblică, 3. psalmodie, 4. lectură biblică, 5. predică, 6. concedierea prozeliților, 7. rugăciuni, 8. concedierea comunității; partea a doua a Liturghiei este o adaptare liturgică a schemei celor șapte acte ale lui Iisus la Cina de pe urmă: a luat pâinea - a mulțumit - a frânt-o - și a dat-o, iar după cină - a luat paharul - a mulțumit - și l-a dat apostolilor, reduse la patru momente: oferire - mulțumire - frângere - cuminecare, care ar fi un nucleu invariabil”¹².

După expresia lui A. Baumstark, Liturgia este „un dat într-o anumite formă (in bestimmter Form Gegebenes), experimentat în valorile lui esențiale, dar ea este

⁷ *Ibidem*, p. 90

⁸ Pr. Prof. Ene Braniște, *Liturgica specială*, București, 2005, p. 147

⁹ Pr. Prof. Petre Vintilescu, *Liturghiile bizantine privite istoric în structura și rânduiala lor*, București, 1943, p. 5

¹⁰ Termenul anafora provine din grecescul anafero, anaferein și înseamnă a aduce jertfă, a înălța, a ridica, desemnând acțiunea liturghisitorului de a înălța jertfă lui Dumnezeu.

¹¹ Pr. Prof. E. Braniște, *Liturgica specială*, București, 1980, p. 167

¹² Diac. Ioan I. Ică jr., *Canonul Ortodoxiei*, Sibiu, 2008, pp. 284-285

și rezultatul unei deveniri (ein Gewordenes) și, ca atare ea cere a fi abordată și din punct de vedere istoric”¹³.

Cu toate că în Bisericile răsăritene necalcedoniene (la sirienii iacobiți) întâlnim o mulțime de anaforale puse sub numele diferiților Apostoli pentru a li se da autoritate, doar unele dintre ele au fost folosite cu precădere în anumite Biserici locale și au primit numele autorilor lor, deși nu putem vorbi niciodată în alcătuirea Liturghiilor de o singură persoană, ele fiind opera Bisericii întregi¹⁴.

Aceste diferențe deși sunt mici și se referă în special la textul rugăciunilor, la numărul lecturilor și al imnelor religioase, se înmulțesc treptat făcând ca ritul liturgic primitiv uniform să se cristalizeze în diferite forme: „puțin câte puțin, simplele obiceiuri în materie de cult, de la început, au devenit rituri; riturile s-au dezvoltat în ceremonii din ce în ce mai importante și mai complicate; totodată s-a fixat tema rugăciunilor și a formularelor; uzul indica slujitorilor ideile pe care trebuiau să le dezvolte și ordinea în care trebuiau să le trateze. Mai târziu se făcu un ultim pas, adoptându-se formule fixe, care nu mai lăsară nimic pe seama arbitrariului individual sau a hazardului improvizației”¹⁵.

Chiar dacă nu putem vorbi de un formular liturgic asemănător celui folosit acum în cult, la început totul s-a redus la însemnarea în scris a rugăciunilor principale și a unor reguli asupra acțiunilor din care consta slujba¹⁶. Dacă în primele trei secole Liturghia avea o formă nedefinită, începând cu secolul al IV-lea încep să se scrie texte ale Liturghiei. O astfel de consemnare găsim între anul 80 și 100 d.Hr. în Didahia celor 12 Apostoli cu privire la săvârșirea Sfintei Euharistii: „Iar cu privire la euharistie, așa să faceți euharistia: Mai întâi cu privire la potir: Îți mulțumim Ție, Părintele nostru, pentru sfânta vie a lui David, sluga Ta, pe care ne-ai făcut-o nouă cunoscută prin Iisus, Fiul Tău. Ție slavă în veci. Cu privire la frângerea pâinii: Îți mulțumim Ție, Părintele nostru, pentru viața și cunoștința, pe care ne-ai făcut-o cunoscută nouă prin Iisus, Fiul Tău. Ție slava în veci”¹⁷. Acest ritual pe care îl găsim atât în Didahia cât și în Sfânta Scriptură ¹⁸constituie esența Sfintei Liturghii și este întâlnit în toate riturile liturgice creștine. Deși Liturghia rămâne aceeași pe toată perioada primelor trei secole creștine, odată cu secolul al IV-lea asistăm la o perioadă

¹³ A. Baumstark, *Vom geschichtlichen Werden der Liturgie*, în: *Ecclesia Orans X*, Ereiburg in Breisgau, 1923, p. 1 *apud* Asist. drd. Ciprian Streza, *Originea anaforalei euharistice*, în „Revista Teologică”, SN, Anul VIII (80), nr.4, octombrie-decembrie 1998, p.95

¹⁴ Pr. Prof. E. Braniște, *Liturgica specială*, București, 2005, p.147

¹⁵ *Ibidem*. p.148

¹⁶ Pr.Prof.P. Vintilescu, *Liturghierul explicat*, București, 1972, p. 15-16

¹⁷ Învățătura celor 12 Apostoli, în: *Scrierile Părinților Apostolici*, trad. de Pr. Dr. Dumitru Fecioru, București, 1979, p.29

¹⁸ *Luca XXII, 17-20; I Corinteni XI, 23-25; Matei XXVI, 26-27*

de înflorire teologică și liturgică, ea îmbogățindu-se cu diferite rugăciuni și lecturi liturgice.

Toate variantele liturgice și rânduielile acestora își au originea în formularul liturgic întâlnit în marile orașe ale imperiului roman: Ierusalim, Roma, Antiohia, Alexandria, Constantinopol. Odată cu aceste formulare liturgice consacrate și care erau atribuite unor mari teologi, celelalte formulare au început să fie scoase din uzul liturgic, stabilindu-se așa-numitele rituri liturgice-surse din care vor apărea alte tipuri de Liturghii. Chiar dacă unitatea liturgică și de credință este păstrată, aceasta nu exclude diferențele legate în principal de formele exterioare și de expresiile de cult. Diferitele culturi în care aceste Biserici prind rădăcină și se dezvoltă duc la apariția unor variate forme de cult. Din strânsa legătură care exista între liturghie și contextul cultural local iau naștere diferitele rituri creștine. Din aceste rituri originare care aveau legătură cu patriarhatele se vor dezvolta mai multe Liturghii, secolul al V-lea fiind hotărâtor în ceea ce privește formarea riturilor liturgice răsăritene. Cu toate că aceste tipuri liturgice formate în jurul marilor scaune episcopale se influențează reciproc, ele rămân în continuare distincte. Cultul marilor centre eclesiastice vor purta pentru mult timp un caracter local.

F.E.Brightman¹⁹ propune următoarele tipuri liturgice:

Tipul liturgic egiptean

Tipul liturgic persan (siro-oriental)

Tipul liturgic sirian (siro-occidental, Antiohia și Ierusalim)

Tipul liturgic bizantin (strâns înrudit cu cel siro-occidental)

Tipul liturgic occidental (Liturghia romană, galicană, mozarabică).

Cu toate că întâlnim o varietate de tipuri liturgice, în cele din urmă ele se îndreaptă spre o unitate așa cum vedem în decursul secolelor IV și V când se formează marile tradiții în jurul principalelor centre. Este important de precizat că această diversitatea de rituri pe care o întâlnim în Biserică nu a fost un motiv de divizare între creștini sau de involuție în tradiția liturgică.

Clasificarea riturilor liturgice

Încă de la început a existat o varietate de ritualuri liturgice, care mai târziu, pe principii de limbă, cultură și confesiune, au mers spre o unificare în grupuri distincte. Chiar dacă această împărțire a tipurilor liturgice diferă între liturghiști, totuși există o clasificare care a fost acceptată în decursul timpului fiind considerată cea mai simplă și totodată cea mai schematică clasificare.

¹⁹ Pr.Karl Christian Felmy, *De la Cina cea de Taină la Dumnezeiasca Liturghie a Bisericii Ortodoxe*, Sibiu, 2004, p.65

Astfel aceste rituri, deși numeroase, au fost reduse la patru rituri-surse principale: ritul antiohian, ritul alexandrin, ritul galican și ritul roman²⁰.

Ritul antiohian își are originea în ritul primitiv al Bisericii Ierusalimului conduse de Sfântul Iacob, ruda Domnului, acestui rit aparținându-i Biserica Armeană și Bisericile de limbă siriană²¹. Acest rit stă și la originea ritului constantinopolitan, determinant pentru Răsăritul Ortodox. La rândul său ritul sirian se împarte în mai multe rituri: ritul sirienilor monofiziți sau iacobiți, ritul sirienilor răsăriteni sau nestorienii, ritul maronit. O structură a tipului liturgic siro-antiohian găsim în izvoarele secolelor IV și V, îndeosebi în așa-numita „Liturghia clementină” descrisă în cartea a VIII-a a Constituțiilor Apostolice²². După Cayré liturghia din cartea a VIII-a a Constituțiilor nu este decât liturghia antiohiană din jurul anului 400²³.

Cele mai vechi documente ale liturghiei siriene sunt: cateheza 23 a Sfântului Chiril al Ierusalimului, rostită în anul 347, Constituțiile Apostolice (II,57 și VIII, 5-15), omiliile Sfântului Ioan Gură de Aur²⁴. Cateheza Sfântului Chiril este o veritabilă explicație a ceremoniilor liturghiei, făcută neofitilor după inițierea lor. În Constituțiile Apostolice trebuie făcută distincție între cartea a-II-a și a-VIII-a, prima cuprinzând doar descrierea riturilor, fără formule, cealaltă cuprinzând toate formulele rugăciunilor, dar numai după sfârșitul evangheliei.

Ritul alexandrin își are originea de la Sfântul Marcu, el fiind cel care a evanghelizat Bisericile din Egipt și Etiopia. Acest rit este și astăzi în uz în Egipt și parțial în Etiopia. Documentele care vorbesc despre Liturghia din Biserica Alexandriei nu sunt la fel de vechi ca cele despre Liturghia siriană. Singurele surse care permit o reconstituire a ritului egiptean sunt anafora din Evhologhiul lui Serapion, episcop de Thmuis (sec.IV), anafora egipteană din secolele VI-VII și Rânduiala bisericească egipteană²⁵.

Unitatea religioasă a fost distrusă în Egipt ca urmare a condamnării patriarhului Dioscor la sinodul de la Calcedon, și în cele din urmă conducerea imperială se vede obligată să recunoască în această țară existența a două biserici: una ortodoxă susținută de conducerea și lumea bizantină, și alta eretică susținută de populația indigenă.

²⁰ Diac. I. Ică jr., *Canonul Ortodoxiei*, p.288

²¹ Pr.Prof.E.Braniște, *Cultul Bisericilor creștine Vechi din Orient. Liturghiile riturilor orientale*, în: *Ortodoxia*, Anul XII, nr,1, ianuarie-martie 1965, p. 88

²² Pr.K C. Felmy, *De la Cina cea de Taină la Dumnezeuasca Liturghie a Bisericii Ortodoxe*, p.70-71

²³ F. Cayré, *Précis de Patrologie*, Paris, 1927, p.364

²⁴ L. Duchesne, *Origines du culte chrétien: etude sur la liturgie latine avant Charlemagne*, Paris, 1889, p.55

²⁵ Pr.Prof. E. Braniște, *Liturgica specială*, București, 2005, p.153-154

Textele care ajută la o reconstituire a ritului alexandrin sunt: Liturghia greacă a Sfântului Marcu, Liturghiile copte - a Sfântului Chiril al Ierusalimului, a Sfântului Grigorie de Nazianz și a Sfântului Vasile²⁶, Liturghiile abisiniene (Liturghia lor este identică cu Liturghia coptă a Sfântului Chiril) și textele Borgia care cuprind cinci Liturghii diferite²⁷.

Ritul galican se referă la ritual liturgic dezvoltat în sudul Franței (Galia), cu răspândire din secolele V-VI în nordul Franței (Bretania), Irlanda și Anglia, în variante diferite. Deși ritual galican a fost înlocuit treptat de cel roman, el continuă să fie folosit în nordul Italiei (Milano) în Liturghia Sfântului Ambrozie și în Spania (Toledo) în Liturghia isidoriană, „amândouă aceste liturgii reprezentând supraviețuirii romanizate ale vechiului rit galican”²⁸. Se admite că Liturghia Bisericii din Spania, sau Liturghia mozarabă, este identică cu cea din Biserica Galiei înainte de Carol cel Mare²⁹. În ceea ce privește Liturghia ambroziană, ea este fără îndoială, diferită de alte tipuri ale Liturghiei galicane, dar trebuie să avem în vedere că după secole ea a fost modificată și a progresat în mod constant conform Liturghiei romane³⁰. Liturghia galicană, spre deosebire de Liturghia romană, presupune rituri numeroase și variate, dispuse într-o ordine precisă, dar cu formule identice ca temă și stil, câteodată și de conținut.

Cu toate că Liturghia *ritului roman* se deosebește de toate Liturghiile celorlalte rituri liturgice creștine, este sigur că în vremea Papei Inocențiu I ritual liturgic roman nu este singurul care se folosea în Occident și în Italia³¹. Din scrisoarea papei Inocențiu I către episcopul Decentius din Eugubium se vede dorința de a impune Liturghia lor celorlalte Biserici din Italia și din Apusul creștin, dorință care a rămas multă vreme fără succes. Liturghia ritului roman este o „Liturghie anonimă”³² care diferă de Liturghiile altor rituri creștine, și care a fost modificată de papii și sinoadele de mai târziu, până în secolul al-XVI-lea.

Începând cu secolul al-V-lea întâlnim în Apus două liturghii diferite: cea de la Roma, din care se dezvoltă ritual roman, și cea din Italia, din care se naște ritual galican³³.

²⁶ Trebuie făcută distincție între Liturghia coptă a Sfântului Vasile și Liturghia bizantină a Sfântului Vasile cel Mare

²⁷ C.E.Hamond, *The Ancient Liturgy of Antioch and Other Liturgical Fragments*, Oxford, 1879, p.27

²⁸ Pr.Prof. E.Braniște, *Liturgica* specială, București, 2005, p.156

²⁹ L. Duchesne, *Origines...*, Paris, 1889, p. 83

³⁰ *Ibidem*

³¹ L. Duchesne, *Origines du culte chrétien: etude sur la liturgie latine avant Charlemagne*, p. 82

³² Pr.Prof.E.Braniște, *Liturgica...*,București 2005,p.156

³³ Idem, *Liturghiile romano-catolice în comparație cu cele ortodoxe*, în „Ortodoxia”, Anul IX, nr.1, ianuarie-martie 1957, p.119

Ritul bizantin și Liturghia

Spre sfârșitul secolului al III-lea și în cea mai mare parte a secolului al IV-lea, Bisericele din Asia Mică, îndeosebi cele din Capadocia, Pont, Bitinia, au avut legături cu scaunul Antiohiei. Episcopii din Antiohia sau Cezareea, Grigorie de Nazianz, Hrisostom, Nectarie au condus Biserica din Constantinopol până când aceasta a primit o organizare definitivă. Spre sfârșitul secolului al V-lea, odată cu recunoașterea oficială a Bisericii în Imperiul Bizantin, nu mai rămâne decât ca ritul să fie reconstruit în capitala sa, Constantinopol. Apogeul acestei centralizări care pornește în timpul lui Teodosie I și Teodosie II, are loc sub Iustinian.

Istoria Bizanțului este, în general, puțin cunoscută și trebuie să amintim că Iustinian, a cărui domnie a fost mult discutată, a reușit să reconstruiască unitatea lumii mediteraneene într-o unitate care s-a menținut mai multe decenii. El a recucerit Africa de Nord, Italia și Spania, o parte din Germania, Egipt, Siria, și în acest fel Imperiul Bizantin devine un imperiu care ocupă întregul perimetru al Mediteranei.

Iustinian este cel care insistă în decretelor sale pe unitatea de rit și pe disciplina Bisericii, și ca simbol al acestei unități construiește în centrul Constantinopolului măreața catedrala Sfânta Sofia. Odată cu construirea catedralei se diferșifică și procesiunile liturgice, putându-se vorbi de un cult specific al Constantinopolului, cu întindere până în regiunile care erau sub influența capitolului. Canoanele sinodului quinisexat din 691-692 arată o structură și formă bine încheiate a cultului bizantin. Se poate vorbi de un rit liturgic, de o „familie liturgică” cu trăsături definitorii și care se desparte de celelalte forme de cult din provinciile care nu aparțineau capitalei bizantine³⁴.

În timpul lui Iustinian formarea oficiului divin este aproape de final și serviciile religioase de dimineață și de seară devin obligatorii, apoi fiind introduse ceasurile (ceasul III, VI, IX, Pavcernița, Miezonoptica), și la acest moment putem observa o regulă care deosebește Orientul de Occident.

Această mare dezvoltare începută de Iustinian continuă până în secolul al VIII-lea când, odată cu criza iconoclastă, este întreruptă. Deja la anul 725, sub împăratul Leon al III-lea putem vorbi de un început al conflictului. Leon al III-lea caută un compromis și interzice astfel icoanele, dar poporul și călugării nu acceptă acest decret, el fiind începutul unui război tacit. Această rezistență a călugărilor a dus la pedepsirea lor, mănăstirile fiind închise, manuscrisele arse și icoanele distruse. Atunci când erezia iconoclastă începe să câștige clasele dominante și chiar clerul, poporul este cel care reacționează. Secolul al VIII-lea marchează un impuls cultural urmat de un secol de mari tulburări.

³⁴ Ciprian Ioan Streza, *Anafora Sfântului Vasile cel Mare*, Editura Andreiana, Sibiu, 2009, p. 30

După moartea ultimului împărat iconoclast Teofil, văduva sa Teodora, în numele fiului ei Mihail al III-lea, împreună cu patriarhul Metodi restabilesc în mod solemn, la 20 ianuarie 842, cultul icoanelor și stabilesc ca prima duminică din Postul Mare să fie Duminica Ortodoxiei, în care să se sărbătorească acest triumf al icoanelor.

Acum începe o nouă perioadă de înflorire a artei bisericești, din această perioadă datând cele mai bune manuscrise de poezie și muzică liturgică. Manuscrisele din aceasta perioada sunt principala sursă pentru cunoșterea liturghiei bizantine.

Acest rit poate fi numit în mod legitim ca ecumenic³⁵, iar liturghia bizantină este cea mai răspândită și reprezentativă din toate liturghiile Orientului creștin. Ritul bizantin se naște între secolul al VI-lea și al IX-lea în Sfânta Sofia, „Marea Biserică” a Constantinopolului și în marile mănăstiri ale imperiului, primind o formă definitivă în timpul restaurării paleologiene (1261-1453), în primul rând în mănăstirile din Athos. Reînnoirea spirituală isihastă care are loc în această perioadă în Muntele Athos a influențat și lumea slavă care a adoptat progresiv ritul bizantin până în ultima treime a secolului al VIII-lea. Totodată bulgarii acceptă creștinismul și ritul bizantin, transmițându-l un secol mai târziu rușilor, apoi sârbilor care în secolul al XIII-lea formează o biserică autonomă³⁶. Patriarhia din Ierusalim și vechile părți ale patriarhiilor de Alexandria și Ierusalim care rămân credincioase doctrinei calcedoniene, au adoptat ritul bizantin cu mici variații înainte de secolul al XII-lea, limba liturgică fiind la început siriană, apoi în secolele XV-XVI arabă.

Forma liturghiei constantinopolitane înainte de secolul al X-lea poate fi reconstituită cercetând diferite surse: comentariul liturghiei euharistice atribuit Patriarhului Gherman (715-730), din *Historia Ecclesiastica*³⁷ și din scrierile Sfântului Simeon al Tesalonicului. După criza iconoclastă și migrarea la Constantinopol a multor călugări siro-palestinieni, în special de la mănăstirea Sfântul Ioan Studitul, aceștia preiau în obiceiurile lor monahale o parte din serviciul liturgic al Lavrei Palestiniene a Sfântului Sava, rezultând o orientare spre vechiul rit al Constantinopolului³⁸.

În ceea ce privește Liturghia, anafora originală din Antiohia pusă sub numele Sfântului Ioan Hrisostom este folosită mai mult decât anafora

³⁵ Aimé Georges Martimort et alii, *The Church at Prayer, vol. I: Principles of the Liturgy*, Minnesota, 1987, p.35

³⁶ Ibidem

³⁷ René Bornert, *Les Commentaires byzantins de la divine liturgie du VIIe au XVIe siècle*(Archives de l'Orient chrétien 9), Paris, 1966, p. 125-180

³⁸ A. G. Martimort et alii, *The Church at Prayer*, p.36

capadociană a Sfântului Vasile, aceasta din urmă rămânând în uzul liturgic în Duminicile din Postul Mare³⁹.

Misterul celebrării a fost subliniat de introducerea iconostasului, care separă sanctuarul de navă. Criza iconoclastă și dezvoltarea spiritualității monastice isihaste de mai târziu favorizează această introducere, astfel, caracterul simbolic atribuit realităților sensibile, transformarea acestora în imagini(icoane) a unei ordini suprasensibile, a condus la o vedere a celebrării euharistice ca o coborâre a cerului pe pământ și o anticipare a parusiei. Sfântul Ioan Gură de Aur a pregătit calea pentru conceptul de mister în liturghia de tradiție antiohiană⁴⁰. Ritul bizantin se va dezvolta într-o formă normativă așa cum vedem în Diataxa Patriarhului Filotei Kokkinos (1350-1354), format într-o mânăstire atonită și apoi în Rusia Moscovită. În comparație cu ritul sirian și cu cel armean, ritul bizantin și-a păstrat simplitatea.

În lumea slavă, unirea de la Brest-Litovsk din 1595 a condus la numeroase schimbări latinizate în liturghia rutenilor din Galicia și Ucraina, care au acceptat unirea cu Roma. Acest lucru se vede cel mai bine în ceremonialul de sărbătoare și în extinderea calendarului festiv.

Liturghiile care se folosesc în ritul bizantin sunt Liturghiile Sfântului Vasile cel Mare și a Sfântului Ioan Gură de Aur, precum și Liturghia Sfântului Grigore cel Mare.

Cel mai vechi manuscris cunoscut care menționează Liturghia bizantină este Codex Barberinus 77⁴¹ din secolul al VIII-lea sau al IX-lea și este un evhologiu ce cuprinde trei Liturghii și rugăciuni pentru alte servicii religioase: botez, hirotonie. Din aceste trei Liturghii doar prima poartă numele Sfântului Vasile, celelate fiind anonime. Anaforalele principale ale ritului bizantin, cea a Sfântului Ioan Gură de Aur și cea a Sfântului Vasile cel Mare, urmează schema textelor euhologice de tip siro-occidental⁴².

---

³⁹ A. Jacob, *La tradition manuscrite de la liturgie de Saint Jean Chrysostome (VIIIe- XIIe siècle)*, în *Eucharisties d'Orient et d'Occident* 2, p. 109-138

⁴⁰ A. G. Martimort el alii, *The Church at Prayer*, p.37

⁴¹ L. Duchesne, *Origines du culte chrétien: étude sur la liturgie latine avant Charlemagne*, p.71

⁴² Ciprian Streza, *Anafora Sfântului Vasile cel Mare*, p. 31